

Глава 1

Загальнотактичні проблеми психологічного впливу на досудовому слідстві

1.1. Психологічний вплив як елемент тактики розслідування

Слідча тактика як розділ криміналістики вивчає основні напрями і способи найефективнішого виявлення, опрацювання і використання доказової інформації з метою оптимального розслідування взагалі, і у конкретних слідчих ситуаціях зокрема.

Істотним є те, що слідча тактика, як неодмінну умову, передбачає можливість вибору і зміну рішень і альтернатив у діях слідчого та прогнозованих діях інших учасників слідчих дій, умов та прийомів актуалізації розумових процесів усіх учасників.

З одного боку, слідчий, здійснюючи психологічний вплив на осіб, які беруть участь у справі, що розслідується, одержує доказову інформацію. Отже грамотно, професійно побудований вплив грає роль тактичного засобу розслідування і є елементом слідчої тактики. Тому є цілком зрозумілою потреба в розробці криміналістикою таких методів психологічного впливу, які б дозволили в межах, передбачених законом, ефективніше виконувати задачі кримінального судочинства. З другого — у процесі виявлення і опрацювання доказової інформації слідчий постійно відчуває негативний

вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників, що загрожують ефективності використання одержаної інформації.

До таких чинників, які можна класифікувати на групи та дослідити, слід віднести об'єктивні та суб'єктивні, підготовлені і випадкові, свідомі і мимовільні, неpravда і омана тощо.

Важливим завданням слідчої тактики (як науки, так і практики) є максимальне використання або знешкодження у межах кримінально-процесуального закону і норм судової етики, впливу цих чинників, з урахуванням практики застосування їх у слідчій діяльності для встановлення істини.

Серед напрямів вирішення цього завдання особливе місце посідає розробка і використання прийомів психологічного впливу.

Важливість розробки саме цього напрямку та його принципова дійовість на практиці обумовлена тим, що психологічний вплив є генетичним атрибутом будь-якого людського спілкування. Ми знову повертаємося до цього положення, щоб ще раз наголосити на його об'єктивному існуванні і як обов'язкового чинника психологічної сфери діяльності правосуддя. Слід зазначити, що основним напрямом психологічного впливу як на досудовому, так і на судовому слідстві є одержання об'єктивно правдивої інформації, яка здобувається законним шляхом з встановлених законом джерел, відносно подій, що розслідуються.

Як відомо, цей процес збирання, опрацювання і використання доказової інформації, який є нічим іншим, як прикладним пізнанням у конкретній справі, не може бути завершеним і ефективним лише завдяки кримінально-процесуальним дозволам і заборонам, приписам і процедурами, або попри цьо-

му. Велику роль у цьому процесі відіграє криміналістика з її теоретико-емпіричними рекомендаціями і аналогами. Організація та обумовлена послідовність дій стосовно збирання, опрацювання та використання доказової інформації, вибір шляхів і засобів у цій діяльності мають вирішальне значення, які є складовими тактики криміналістичного забезпечення доказування. Таким чином, всі види спілкування у процесі розслідування кримінальної справи мають містити науково обґрунтовану емпіричну, цілеспрямовану та осмислену, або інтуїтивну тактику дій і поведінки. І хоча криміналістика обумовлено основи діяльності лише уповноважених осіб, в основному — слідчого, тактичні прийоми, так чи інакше використовують усі учасники процесу.

Оскільки спілкування і взаємовідносини неможливі без психологічного впливу, то слід вважати беззаперечним, що криміналістична (слідча) тактика в теоретичних і практичних рекомендаціях має враховувати наявність такого впливу, використовувати його та працювати над розробкою ефективних прийомів і систем тактико-психологічного характеру. Про необхідність такої інтеграції у психологічну сутність криміналістичної тактики взагалі і тактики окремих слідчих дій у спеціальній літературі йдеться вже давно. Початок обговорення цього питання поклав Ганс Грос [1]. Але ці ідеї лише останнім часом почали вивчати ґрунтовно і реально впроваджувати у практику. Ті автори, які вводять елементи психологічного впливу у криміналістичну тактику, у той же час не систематизують ці прийоми та засоби, обмежуючись більш-менш цінними, не завжди чіткими рекомендаціями. Зокрема, майже завжди в таких працях йдеться про встанов-

лення психологічного контакту слідчого з іншими учасниками процесу, про користь або шкоду так званих психологічних «хитрощів» або «пасток». Ми вважаємо, що як і цих, так і деяких інших рекомендацій відносно цього аспекту слідчої діяльності недостатньо для втілення ідеї підвищення ефективності попереднього слідства за рахунок ґрунтовного введення даних психологічної науки у слідчу тактику. Ці рекомендації іноді суперечливі і не повністю узгоджені з «буквою» і «духом» закону, нерідко висловлені у вигляді загальних побажань без методичного і ситуаційного тлумачення. Зробимо спробу прокоментувати ці положення і запропонувати варіант вирішення проблеми.

Перш за все, слід торкнутися питання про встановлення психологічного контакту на слідстві і в суді, якому присвячена велика кількість судово-психологічних праць. Оскільки у визначенні цього поняття є багато розбіжностей та неузгодженості при його дослідженні, наведемо висловлювання вчених-криміналістів з цього приводу.

О. М. Васильєв зазначає, що «психологічний контакт слідчого з іншими учасниками слідчих дій полягає у встановленні відносин, що характеризуються точним і сумлінним виконанням усіма учасниками (у тому числі й слідчим) своїх процесуальних і моральних обов'язків» [2].

Ф. В. Глазирін вважає, що «важливою умовою ефективності допиту є встановлення психологічного контакту, під яким слід розуміти готовність допитуваного до спілкування зі слідчим, до правдивих свідчень» [3].

Г. Г. Дослулов стверджує, що психологічний контакт — «це узгоджене ділове спілкування слідчого зі свідком, поте-

ртілим, підозрюваним або обвинуваченим, яке виникає на основі правильної процесуальної позиції слідчого і поведінки допитуваного, що відповідає або не суперечить заданам кримінального судочинства» [4].

На думку А.В. Дулова «встановлення психологічного контакту є цілеспрямованою, плановою діяльністю відносно створення умов, що забезпечують розвиток спілкування у потрібному напрямі та досягнення його цілей» [5].

М.І. Порубов під психологічним контактом розуміє систему «взаємодії людей між собою у процесі їх спілкування, що ґрунтується на довірі» [6].

Торкаючись питання психологічного контакту, О.Б. Соловйов зазначає, що він «призначений допомогти слідчому проникнути у думки і почуття допитуваних, впливати на них з метою одержання правдивих свідчень. Разом з тим слідчий з практичних міркувань приховує від допитуваних свої думки і наміри» [7].

Нарешті, ще два істотні штрихи, які доповнюють картину думок про психологічний контакт на слідстві. Р.С. Белкін вважає, що «встановлення психологічного контакту з допитуваним має спонукати усвідомленню ним необхідності сприяти своїми свідченнями встановленню істини» [8], В.Л. Васильєв слушно зауважує, що «у поняття психологічного контакту входить і така проблема, як перехід у допиті від психологічного «я» до психологічного «ми» [9].

Навіть поверховий аналіз наведених висловлювань про сутність психологічного контакту і мету його встановлення у процесі проведення слідчих дій свідчить, що всі автори, яких ми цитували, вважають, що встановлення психологічного контакту є тактичним прийомом, спрямованим на спонукання го-

товності давати правдиві свідчення, сумлінно виконувати свої моральні обов'язки, збудження почуття довіри до слідчого з тим, щоб допитуваний (у тому числі підозрюваний і обвинувачений) своєю поведінкою сприяв досягненню істини, відповідно задан кримінального судочинства.

З цим можна погодитись і сприйняти як певну теоретичну цінність, необхідну у практиці лише частково, як окремий, найсприятливіший для судочинства варіант спілкування, а в цілому ж це слід розглядати як досить відірване від реального життя, ідеалізоване побажання. Наша критика є аргументованою, бо якщо визнати встановлення психологічного контакту в інтерпретації згадуваних авторів об'єктивним, то тоді доведеться констатувати, що на досудовому слідстві він (контакт) виникає всього рідко, тому що більшість підозрюваних і обвинувачених не лише не довіряють слідчому, але й часто, якщо виходити зі змісту вивчених кримінальних справ, дають неправдиві свідчення, приховують правду, протидіють встановленню істини.

Що ж стосується свідків та потерпілих, то узагальнення, зроблені вченими, показують, що на досудовому слідстві лише близько 30 % учасників процесу дають добросовісні свідчення стосовно події злочину і злочинців. Зазначений відсоток виявиться ще нижчим, якщо взяти до уваги окремі умовні неточності та замовчування, а іноді й пряму неправду у свідченнях.

Таким чином, ідея встановлення психологічного контакту в тому вигляді, в якому вона представлена у цитованих працях, практично має дуже хитке обґрунтування.

Поглиблений аналіз наведених висловлювань дозволяє переконатись у тому, що уявлення про сутність психологічного контакту є далеким від дійсно психологічного розуміння цього явища, якому необґрунтовано надається якразво виражене однобічне соціально-стичне забарвлення. Про який контакт може йти мова, якщо слідчий намагається проникнути в думки і почуття допитуваного, а сам у той же час приховує свої почуття і думки? Чому в цьому спілкуванні передбачається збудити довір'я допитуваного до слідчого за відсутності такої довіри у слідчого до допитуваного? Про який контакт (навіть у моральному відношенні) може йти мова, якщо він забезпечує «розвиток спілкування в потрібному напрямі»? До речі, кому цей напрям потрібен: слідчому чи допитуваному? Але ж це ні що інше, як упередженість, і нехтування об'єктивністю. Крім того, здається сумнівним, що знайдеться хтось, хто скаже би, що потрібне йому у конкретний момент є правильним.

Ці всі запитання не потребують роздумів над змістом відповіді — вона може бути лише негативною. Критиковане тлумачення психологічного контакту може призвести, від чого застерігає О. Р. Рагінов [10], до його розуміння, як відносин взаємних поступок, послуг і поблажок, що має бути виключено слідчим з арсеналу засобів досягнення істини у справі.

Підсумовуючи викладене вище, можна констатувати, що поняття психологічного контакту як збудження мотивації широго кола або громадського обов'язку (окремі випадки дуже обмежені) просто заслонило розмаїття способів встановлення взаємовідносин. Між тим психологічний контакт є видом спілкування, що полягає в обміні інформацією при двосторонній готовності до сприйняття і розуміння співроз-

мовниками один одного. Тому поняттям психологічного контакту безпосередньо охоплюється і проникнення «у думки і почуття» допитуваних, вплив на мотиваційну сферу учасників слідчої дії і тактика регулювання інформаційного обміну між слідчим і допитуваним.

Психологічний контакт як вид спілкування передбачає різні види взаємодії і, перш за все, об'єднання та конкуренцію. Слід усвідомити принципове положення, що встановлення психологічного контакту є обов'язковим атрибутом будь-якого спілкування під час проведення слідчих дій. Проте — це не просто тактичний прийом, а система тактичних і психологічних прийомів, психологічних способів спілкування, взаємний вплив (прогнозований, випадковий) природжених і набутих психічних якостей слідчого та інших учасників слідчої дії. З цих позицій можна констатувати, що встановлення психологічного контакту є початковим етапом впливу, який має розгортатися з волі слідчого у процесі проведення слідчої дії і розслідування в цілому для встановлення істини і розв'язання задач кримінального судочинства.

Вся система прийомів психологічного впливу спрямована саме на те, щоб за наявності психологічного контакту і на його основі досягти правдивих і адекватних свідчень та дій від осіб, які створюють або приховують правду. Саме тому можна і треба говорити про зміну розумових задач, про вплив на мотиваційні та морально-вольові сфери, проникнення слідчого в духовний світ співрозмовника та створення ним уявлення про поінформованість у деталях справи, переконання обвинуваченого (або іншого учасника) говорити правду агітаційними, емоційними засобами або логікою представлених доказів. Зви-

чайно, рішення говорити правду може визріти у обвинувачуваного і на початковій стадії впливу — у процесі встановлення психологічного контакту (так само, між іншим, як ще до початку спілкування зі слідчим) але це — окремих випадок, який лише підтверджує правило. Тим більше, що початкове рішення про шире каяття нерідко надалі змінюється і тоді здійснюється в повному обсязі психологічний вплив.

Серед засобів психологічного впливу, які в загальному вигляді ґрунтуються на переконанні та примушенні (у рамках закону) і які завжди у різному співвідношенні містять елементи того й іншого, особливе місце посідають прийоми злочинної обізнаності, що мають велику ефективність у виявленні, збиранні й використанні доказів. Це поняття ми розглянемо поряд з рекомендаціями відносно так званих тактичних «хитрощів» і «пасток». Питання про застосування останніх є суцільно перепланим у юридичній літературі, багато авторів заперечують правомірність при одержанні доказової інформації.

Очевидно, що перш за все слід розібратися у змістові та глумаченні вживаних понять. Найкращий шлях до цього — звернутися до філологічних глумачень, як найбільш чистих від професійних жаргонів. У 2-томному словнику української мови «хитрість» глумачиться як дія з хитростю, вигадування чого-небудь хитроумного, винахідливого; пастка — хитрий маневр, прийом для заманювання противника в певне місце, небезпечне становище.

У глумачному словнику російської мови Д. М. Ушакова слова «хитрість», «хитрий», «хитрувати» виражають не лише обман, введення в оману, або щось несправне, осудне, але й мають таке значення як «винахідливість, вправність у чому-

небудь; мудрувати, вигадувати що-небудь хитроумно, винахідливо» [11].

Д. Г. Гринчишин ці поняття подає в такому розумінні: «пастка» як хитрий прийом для заманювання ворога в безвихідне становище; «хитрість» як прийом, який відзначається розумом, кмітливістю» [12].

Отже, навіряд чи знайдуться підстави докоряти працівникам слідства і дізнання за винахідливість, хитроумність та вправність. Навпаки, очевидно треба заохочувати такі якості фахівців, які тяжко працюють в умовах дефіциту інформації, дезінформації та прямої протидії. Безумовно, ми на цьому особливо наголошуємо, якщо ці позитивні якості реалізуються в межах закону і норм етики.

Тому викликає подив і нерозуміння негативне ставлення до застосування «пасток», «хитрощів», яке висловлює видатний процесуаліст М. С. Строгович: «Подібні прийоми не тільки не будуть сприяти виявленню істини, але й на осіб, які присутні в залі, справлять негативне враження». На його думку мета застосування в розслідуванні справи психологічних «хитрощів» і «пасток» полягає в тому, щоб залюкати обвинуваченого, ввести в оману, викликати розгубленість, нав'язати почуття безнадійності його становища, неминучості засудження і навести на думку, що пом'якшення покарання можливе лише в разі каяття або визнання своєї вини, у результаті чого в такий спосіб слідчий досягає визнання обвинуваченим своєї вини [13].

Аналогічно висловлюється й І. Ф. Пантелєєв, який стверджує, що психологічний вплив є неприпустимим, «якщо він пов'язується з примусом, обманом, психологічними пастка-

ми тощо» [14]. Б.М. Звонков зводить психологічні «хитрощі» і «пастки» до обману обвинуваченого [15]. Його підтримує С.Г. Любічев, пов'язуючи застосування подібних прийомів з психологічним насильством, підкреслює, що «вони утруднюють осмислення тих або інших обставин і прийняття правильного рішення, порушує нормальний процес мислення допитуваного» [16]. Л.Б. Зуєв стверджує, що такі прийоми як психологічні «пастки», раптовість тощо позбавлені правових підстав і їх застосування може поставити під загрозу можливість виявлення істини [17].

Навелені висловлювання, на нашу думку, продиктовані скоріше бажанням відстояти чистоту та етичність кримінального судочинства без глибокого аналізу сутності критичованих вказаними авторами прийомів, змісту психологічних взаємовідносин людей, які мають різні процесуальні інтереси, що перетворюються в цілком зрозумілі та об'єктивно неминучі конфлікти в рамках певної юридичної процедури, нарешті, сенсу криміналістичної (слідчої), тактики, яка одним із своїх завдань ставить розробку прийомів одержання доказової інформації від різних учасників процесу навіть і у несприятливих психологічних умовах.

Тому за зовнішньою законослухняністю і юридичною цнотливістю позиції критиків «хитрого» розслідування ховається, зрештою, необґрунтована обережність і маятникова реакція на явно незаконні, аморальні методи ведення слідства — від одних крайнощів ці автори переходять до інших, а, як відомо, крайнощам немає місця на шляху до істини.

В.С. Абраменкова [18] та О.М. Ларін [19] під слідчою «хитрістю» розуміють «маневрування інформацією», завдя-

ки чому спроби зацікавлених осіб використати інформацію, одержану під час слідства для приховування істини, не досягають мети, а навпаки, йдуть на користь об'єктивному розслідуванню. Цей прийом не може бути поставлений як докір в обмані або неправді, бо зацікавлені особи в разі застосування слідчих «хитрощів» помилляються внаслідок надання їм вихідної правдивої інформації.

Р.С. Белкін зазначає, що слідча «хитрість» полягає у створенні такої ситуаційної обстановки, за якої підозрюваний або обвинувачений не отримує уявлення про ступінь обізнаності слідчого відносно обставин справи, доказів, які в нього є, поведінки інших осіб, які проходять у справі, планів і задумів слідчого. В основі «хитрості» лежить не обман підозрюваного або обвинуваченого, а розрахунок на неправильну оцінку підозрюваним або обвинуваченим ситуації, дій або поведінки слідчого і спонукання його тим самим до прийняття рішень, що зрештою ведуть до істини [8].

На думку М.І. Порубова, яку ми цілком поділяємо, сутність «хитрощів» і «пасток» — полягає в тимчасовому приховуванні від допитуваного справжньої мети допиту, формуванні уявлення про наявність або відсутність у слідчого доказів. Це досягається, наприклад, створенням ситуації, коли допитуваному непрямо демонструються предмети, аналогічні тим, які мають відношення до справи [6].

Не можна залишити поза увагою думку М.В. Салгевського, який вважає, що застосування таких тактичних прийомів стосовно підозрюваного або обвинуваченого не суперечить етичним нормам, якщо розуміти ці прийоми як психологічні консрукції, що розумно вжиті в тактику слідчої дії, оскільки

тут використовується не обман, а обґрунтоване даними логіки та психології оперування достовірною інформацією, яка викликає в іншій стороні необхідність застосовувати дії у відповідь, що суперечать раніше обраній лінії поведінки [20].

Єдине, що можна закинути не на користь названих прийомів, — це їх двозначна назва, яку слід розглядати як прояв професійного жаргону і видлучити з офіційного та наукового вжитку. Застосування цих термінів призводить до спотворення змісту пропонованих ефективних тактичних прийомів і вводить в оману опонентів, особливо процесуалістів. Думки про заміну цих термінів висловили багато авторів.

Ми пропонуємо ці прийоми назвати так: виявлення «злочинної обізнаності» (психологічний експеримент для визначення злочинної обізнаності).

Наше тверде переконання, що значна частина психологічних прийомів впливу, які особливо позначаються на практиці, а в літературі часто є не зовсім вдалими визначеннями і цілком прийнятними та ефективними. Це стосується перш за все, прийомів, спрямованих на зміну задач мислення у тієї чи іншої особи, виявлення слідів минулих афектів шляхом введення у спілкування асоціативних образів і понять (виявлення так званої винуватої обізнаності та формування в учасників слідчої дії уявлення про більшу поінформованість слідчого, ніж це є насправді). Такого ґатунку вплив має виключно вибірково дію, він повністю індиферентний по відношенню до невинних осіб та осіб, які не мають відношення чи то до справи, чи то до окремих її обставин. Все це є підставою для віднесення таких прийомів до розряду законних. Якщо цей вплив створює для дійсно винної особи пси-

хологічний дискомфорт, який сприяє виникненню потреби для певної, найсприятливішої для з'ясування поведінки, то усі заперечення виглядають штучними і необґрунтованими.

Такою потребою може стати і визнання своєї дійсної вини, але це зовсім не означає, що обвинувачений (про нього, головним чином, йдеться в наукових судженнях з цього приводу) не зможе й далі відстоювати свою, на його думку, найкращу позицію (заперечення вини, відмова від дачі свідчень тощо). Це також не виключає можливості самообмови, або самообмова однаково може виникнути як через допустимий психологічний вплив з боку слідчого, так і без нього. Мотивація самообмови вимагає окремого вивчення. У будь-якому випадку, як було зазначено, вона менш за все детермінована психологічним впливом з боку слідчого у рамках судової етики і закону.

Всі без винятку слідчі, з якими нам доводилось спілкуватися, підтримують позицію відносно меж і змісту психологічного впливу в кримінальному судочинстві.

Враховуючи викладене вище, можна констатувати, що психологічний вплив у різних формах виявлення і як самостійний прийом проведення слідчої дії і як складова частина тактичного прийому, а також і як напрям діяльності слідчого у розв'язанні окремих задач розслідування, — є постійно діючим державним формуванням тактичних рекомендацій і неодмінним структурним компонентом тактичних прийомів і операцій процесуального та допоміжного (оперативного) характеру.

Це дозволяє нам зробити висновок, що психологічний вплив, який застосовується слідчим у процесі розслідування і трансформований у тактичні прийоми, є обов'язковим суттєвим елементом криміналістичної (слідчої) тактики.